

О. І. НЕЛІН

ДО ПИТАННЯ УСПАДКУВАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Рассматриваются вопросы наследственного права в украинских землях в составе Австро-Венгерской империи. Австрийский гражданский кодекс 1811 г. предусматривал наследование по закону, по договору и по завещанию. Завещание составлялось письменно или устно; при свидетелях или без них. Кодекс также определял порядок наследования за законом.

The article reviews some issues of hereditary law in Ukrainian territories as a part of Austro-Hungarian empire. Austrian Civil Code provided succession according to law, agreement and testament. Testamentation occurred: in writing or orally; in court or notary public and outside the court – before and without witnesses. The Code also determined the order of succession in accordance with the law.

Імперська доба спричинила поділ українського суспільства – одна частина була складовою Російської імперії, друга – Австрійської. Починаючи з 1654 р. українці жили у двох різних політичних системах – Москва поширила свою владу до Лівобережжя, в той час як більшість українських земель лишалася у складі польсько-литовської Речі Посполитої. Тому на території Галичини і Буковини діяли джерела польського права¹. Наприкінці 1772 р. у результаті першого поділу Польщі Галичина перейшла під владу Австрійської монархії. У 1774 р. Австрія приєднала північну частину Молдавського князівства з містами Чернівці, Серет і Сучава, мотивуючи тим, що ці землі колись належали до Галицького князівства. Новий край, названий Буковиною, був заселений у північній частині українським, а в південній – українсько-румунським населенням. Деякий час на Буковині була військова влада. У 1786 р. край було приєднано до Галичини, і лише 1849 р. Буковину відокремили в окрему провінцію. Австрія поширила свою владу на Угор-

© НЕЛІН Олександр Іванович – кандидат юридичних наук, доцент Київського університету туризму, економіки і права

щину, в складі якої перебувало Закарпаття, ще у першій половині XVI ст. (1526 р.). Таким чином, наприкінці XVIII ст. Галичина, Буковина і Закарпаття перебували в складі Австрійської монархії. Загарбавши Галичину, австрійський уряд штучно об'єднав українські та польські землі в один адміністративний Коронний край Галіції й Володимерії з центром у Львові, встановивши офіційні назви Східної та Західної Галичини².

На західноукраїнських землях, захоплених Австрією, поступово поширилася дія австрійського права. Проте багатонаціональний характер Австрійської монархії став однією з причин того, що у правовій системі цієї держави тривалий час не було єдності. Але ще до загарбання західноукраїнських земель Австрією там проводилися певні заходи щодо об'єднання цивільного права різних австрійських провінцій. Для ліквідації партикуляризму в праві 1753 р. була створена кодифікаційна комісія, яка 1766 р. подала вироблений нею проект цивільного кодексу на затвердження імператриці Марії Терезії. Однак цей проект імператриця не затвердила. Особливо поживавилася робота з кодифікації цивільного та інших галузей права в останній чверті XVIII ст. Галичина стала своєрідним полігоном, місцем випробування нових законів, чинність яких відтак поширювалася й на інші австрійські провінції. У 1772 р. була створена нова комісія для переробки незатвердженого проекту цивільного кодексу. Робота просувалася дуже повільно, і тільки 1785 р. була складена перша частина кодексу, яку імператор Йосиф II затвердив декретом 1 листопада 1786 р. До неї увійшли норми про права підданих, сімейне та опікунське право.

Коли закінчилася робота над складанням повного цивільного кодексу, він декретом 13 лютого 1797 р. під назвою Галицького цивільного кодексу був запроваджений у Західній, а декретом 8 вересня того ж року – у Східній Галичині. Таким чином, припинило дію старе польське феодальне право, а сам кодекс став фундаментом для подальшого вдосконалення цивільного законодавства. Але тільки 1811 р. після кількох переробок був затверджений і з 1 січня 1812 р. введений у дію цивільний кодекс для всієї Австрії. На Тернопільщині цивільний кодекс 1811 р. був введений у дію з 1 лютого 1816 р., оскільки вона від 1809 до 1815 р. перебувала у складі Росії³.

Питання спадкового права в українських землях у складі Австро-Угорської імперії досліджували провідні українські та зарубіжні науковці В. Кульчицький, Б. Тищик, В. Луць, О. Огоновський, С. Дністрянський та ін. Недостатність теоретичної розробленості, значна кількість дискусійних проблем, оціночних понять, радикальні зміни у спадковому законодавстві, відсутність практики застосування певних правових норм, зумовлює актуальність обраної теми наукової статті. Проте для кращого розуміння і застосування на практиці окремих спірних положень, що нині існують у чинному законодавстві, виникає потреба ознайомлення з історією виникнення і становлення певної норми, з об'єктивними передумовами її прийняття й трансформацією аж до сучасного стану.

Австрійський цивільний кодекс 1811 р. складався з 1502 статей і поділявся на три частини. У вступі (статті 1 – 14) викладалися загальні міркування про цивільний закон; перша частина (статті 15–284) присвячувалась особистим правам; друга (статті 285–1341) – майновим правам; третя (статті 1342–1502) містила спільні постанови щодо особистих і майнових прав. Цивільний кодекс Австрії закріплював поміщицьку власність на землю та податки з неї, узаконював право спадщини селянських земельних наділів. Розвиток капіталізму в австрійських

землях спричинив введення у дію в 1863 р. торговельного кодексу. Джерелами цивільного кодексу послужили пандектне право, тобто пристосоване до капіталістичних відносин римське право, Пруське земське уложення 1794 р. і провінційне право деяких австрійських країв, але вони часто й істотно перероблялися та змінювалися⁴.

Австрійський цивільний кодекс 1811 р. – це модернізований формулами капіталістичного права дворянський звід законів. Будучи компромісом капіталістичного та феодалного права, він у нових історичних умовах застарів. Із деякими змінами, внесеними до кодексу в роки Першої світової війни, кодекс продовжував діяти на території Галичини й після її включення за Ризьким мирним договором 1921 р. до складу Польщі. У 1933 р. був затверджений розширений за обсягом польський кодекс зобов'язань, який припинив дію значної частини австрійського цивільного кодексу.

Розглянемо основні положення австрійського цивільного кодексу 1811 р. щодо спадкового права, норми якого були чинними в українських землях, що входили до складу Австро-Угорської імперії. Так, під спадщиною (або дідизною) розуміли перехід майнових прав і обов'язків померлого громадянина (той, що лишив дідівщину) до інших осіб (дідичів) [§ 531, 532]⁵. Таким чином, у спадковому праві традиційно було закріплено принцип універсального правонаступництва.

Спадкове право базувалося на законі, на договорі й заповіті [§ 531]⁶. Заповіт допускалося вчиняти як усно, так і письмово. Крім того, дозволялося безоплатне заповідальне розпорядження про видачу спадкоємцеві певної суми або речей, тобто легат [§ 535]⁷.

Слід зазначити, що неоднаковими були правила, що стосувалися заповіту. Наприклад, законодавство Німеччини дозволяє спільні заповіти між подружжям; взаємні заповіти відомі у праві Англії і США. Для права Італії і Польщі заповіт – односторонній акт, тому двос чи більше осіб не можуть викласти свою волю в одному документі незалежно від того, на чию користь заповіт складався. Цивільний кодекс Фракції прямо забороняє спільні та взаємні заповіти.

Різний підхід спостерігається і щодо змісту законодавчих приписів. Законодавство деяких країн дозволяє у заповіті робити визначення виключно щодо розпорядження майном і призначення спадкоємців (Болгарія, Угорщина). Інші, крім розпоряджень майнового характеру і визначення кола спадкоємців, допускають у заповіті також положення щодо визнання позашлюбної дитини, призначення неповнолітньому опікуна, призначення виконавця заповіту тощо⁸.

Розглянемо основні положення спадкування за заповітом. Згідно з § 552, 553 Австрійського цивільного кодексу 1811 р. заповітом є оголошення волі власника майна або частини його виключно на випадок смерті одній або кільком особам. Якщо ім'я спадкоємця (дідича) у передсмертній заяві не названо, то таке спадкування називалося кодичиль⁹. У заповіті виражалася воля лише однієї особи (спадкодавця), а тому він є односторонньою угодою. Саме у заповіті спадкодавець виражав свою волю і заповідав все майно одному спадкоємцеві (дідичу) або лише якусь частку. Тоді решта часток спадщини (дідизни) успадковувалася за законом іншими дідичами. Коли ж у заповіті частка спадщини не вказана, то вся спадщина ділилася порівну між усіма дідичами. Коли ж у заповіті одним дідичам вказувалася конкретна частка спадщини, а іншим – не вказана, то після одержання спадщини першими дідичами останні одержували решту спадщини і ділили її між собою порівну.

Спадкоємець (дідич) мав право відмовитися від спадщини (дідизни), тоді його (вільна) частка переходила до інших дідичів. Згідно з § 564, 565 спадкодавць свою волю виражав особисто, а не через третіх осіб, а тому в заповітному акті представництво неприпустиме. Заповіт набирав силу тільки після смерті заповідача. Тому до заповітів були обумовлені жорстокі вимоги. Так, для дійсності заповіту вимагалися дві умови: 1) свідома воля у момент складання заповіту [§ 565]; 2) дієздатність спадкодавця у момент відкриття спадку [§§ 566, 567].

Цікаво зазначити, що марнотратці могли заповідати лише половину спадково-го майна, друга половина належала законним дідичам [§ 568].

На відміну від російського та українського права, за яким заповіти неповнолітніх були недійсними, австрійське цивільне право дозволяло неповнолітнім, тобто особам, що не досягли 18 років, заповідати у нотаріальній формі та усно в суді.

Недійсними вважалися заповіти ченців. Із загального правила про недійсність заповітів ченців допускав виняток для ченців, котрі одержали особистий привілей, та для монахів, які повернулися до мирського життя. Крім того, ченці при душпастирстві могли вільно складати заповіти [§ 573].

Одноособні привілеї щодо заповітів надавалися німецьким рицарям, редемптористам. Натомість цього права позбавлялися рицарі малтійського чину [§ 573].

Недійсними вважалися заповіти осіб, засуджених до смертної кари за тяжкі злочини, а також дезертирів [§ 574].

Відповідно до § 577 Австрійського цивільного кодексу 1811 р. усі заповіти ділилися на: позасудові; судові; письмові або усні; письмові зі свідками або без свідків; нотаріальні; конзулів і конзулярних урядників. Позасудові письмові заповіти без свідків робилися власноручно спадкодавцем або кодицилем і підписувалися власноручно спадкодавцем [§ 578].

За дорученням спадкодавця заповіт у присутності трьох свідків могла написати стороння особа (писар), але такий заповіт власноручно мав підписати спадкодавець і свідки [§ 579]. Якщо спадкодавець був неграмотним, то замість підпису він прикладав свій палець, але обов'язково у присутності трьох свідків [§ 580]. Такий заповіт оголошувався одним із свідків у присутності інших двох свідків. Для спадкодавців, які не хотіли виконувати вказані формальності, дозволялося складати усний заповіт. Такі заповіти складалися у присутності трьох свідків. Чинність такого заповіту підтверджувалася у суді, який викликав свідків і опитував їх.

Заповідач міг зробити заповіт також у суді письмово або усно [§ 587]. Письмовий заповіт, власноручно підписаний спадкодавцем, передавався до суду, про що складався відповідний протокол. Заповідач мав право зробити в суді усну заяву про спадкове розпорядження, про що також складався протокол. Письмова або усна заява спадкодавця приймалася в суді у присутності двох суддів. Крім судді, могли свідчити інші особи, але тоді їх мало бути вже двоє. Свідками не могли бути: ченці, неповнолітні (до 18 років), жінки, божевільні, німі, такі, що не володіли мовою покійника [§ 591]. Католик не міг бути свідком у православного [§ 593].

Не могли бути свідками особи (дідичі, легатор), на користь яких у самому заповіті робилося певне розпорядження, а також їх родичі, діти [§ 594].

Цікаво зазначити, що австрійський закон передбачав можливість укладення спадкового договору між подружжям як на все спадкове майно, так і на його частину [§ 602].

Законодавством було врегульовано питання, коли спадкоємець (дідич) відмовлявся від спадщини, тоді закликався підставлений дідич [§ 604]. До нього переходили права та обов'язки спадкодавця [§ 606]. Був також відомий фідейкоміс як одна з форм спадщини, заснована на дорученні спадкодавця. Так, згідно з § 618 фідейкоміс (родинний фідейкоміс) – це постанова, якою проголошувався масток надбанням родини для кількох наступних поколінь. Фідейкоміс, або майорат, або сеньйорат, був зручною формою заповідального розпорядження для передачі спадщини бажаному спадкоємцеві, якому з різних причин не можна було її заповісти. Розпоряджатися ж у формі фідейкомісу можна було будь-якими речами зі спадщими. Жінки мали право на фідейколіс лише тоді, коли не було дідичів по чоловічій лінії [§ 625]. Спадкодавець міг у будь-який час скасувати фідейкоміс [§ 628]. Спадкоємець (фідуціарій) мав право залишити собі 1/3 фідейкомісного майна [§ 635]. Змінити цю частку міг лише суд [§ 637].

А тепер розглянемо особливості успадкування за законом. Зазвичай до числа спадкоємців за законом законодавець зараховує найближчих родичів померлого та його чоловіка (дружини). Проте коло таких спадкоємців неоднакове у різних законодавствах. Згідно з § 727 Австрійського цивільного кодексу 1811 р. спадкування за законом наступало: 1) коли після смерті спадкодавця залишилося заповіту; 2) коли після смерті спадкодавця залишилося майно; 3) якщо спадкоємці (дідичі) по заповіту не прийняли спадщини; 4) у разі визнання заповіту недійсним.

Спадкування за законом було засноване на кривному спорідненні. До першого коліна входили особи, що мали спільну кров із спадкодавцем: його діти та їх нащадки. До другого коліна належали батько і мати спадкодавця, його рідня та їх нащадки. До третього коліна належали діди разом з ріднею батьків та їх нащадками. До четвертого коліна належали тільки перші прадіди спадкодавця разом з нащадками [§ 731]. Близькість кровності визначалася лініями та ступенями. Зв'язок однієї особи з іншою через народження створював ступінь, а зв'язок ступенів складав лінію. Ступінь, від якого продовжуються лінії, називався коліном. Діти першого ступеня (незалежно, чоловічої чи жіночої статі) успадковували всю спадщину в рівних частках. Онуки за життя батьків та праонуки за живих онуків не мали права на спадщину [§ 732]. Коли не було живих спадкоємців першого коліна, то закликалися спадкоємці другого коліна [§ 735]. Коли померли родичі спадкодавця без нащадків, то спадок переходить у третє коліно [§ 738]. Після повного вимирання родичів третього коліна до спадщини закликалося четверте коліно [§ 741].

Позашлюбні діти успадковували лише материнське майно та майно її родичів, батьківське майно вони не мали права успадковувати [§ 754]. Переживше подружжя мало право на *і* сімейного спадкового майна, а з майна родичів покійного або майна дідів – на *S* спадщини [§ 757]. Коли ж не було законних спадкоємців першого чи другого коліна, то переживше подружжя успадковувало все майно [§ 757].

Розлучене подружжя не мало законного спадкового права [§ 759]. Якщо спадкове майно ніхто не прийме, то така спадщина називалася відумерлою і переходила до держави [§ 760].

Досить часто принцип свободи заповіту обмежувався на користь сім'ї спадкодавця, що неоднаково виражалось у праві різних країн. Слід також зазначити, що обов'язкова частка відрізнялася від спадкової частки. Спадкодавець у спадковому

розпорядженні визначав своїм дітям, а коли їх не було, то своїм родичам обов'язкову спадкову частку (незалежно від чоловічої чи жіночої статі). Адаптованим дітям належала також обов'язкова частка [§ 763]. Згідно з § 765 кожній дитині призначалася як обов'язкова частка S того, що одержала б вона при спадкуванні за законом. Переживше подружжя не мало права на обов'язкову частку, але воно мало право на довічне належне утримання [§ 796].

Закон [§ 768] передбачав випадки, коли дитину можна було позбавити спадщини: 1) коли вона змінила християнську віру; 2) коли вона лишила спадкодавця у біді, без допомоги; 3) якщо її засудили до довічного ув'язнення чи 20-річного покарання; 4) за аморальний спосіб життя. З тих же причин можна позбавити спадщини і родичів [§ 769].

Закон [§ 779] знав також спадкування за правом представлення: той що представляється, помер до відкриття спадку; представляючи щодо того, що представляється, були завжди його родичами по нисхідній лінії.

Австрійське цивільне право дозволяло складати заповітні розпорядження як під відкладальними, так і під анулювальними умовами. Спадкодавець міг призначити іншого спадкоємця (діди́ча) на випадок смерті або відмови від спадщини першого спадкоємця, а також призначити легетарія.

Охорона прав спадкоємців (діди́чів) забезпечувалася за допомогою опису, опечатування і охорони спадкового майна (діди́зни) до явки спадкоємців. Воля спадкоємців (діди́чів) про прийняття спадщини (діди́зни) виражалася шляхом вступу в управління спадковим майном, або шляхом затвердження судом заповіту, або шляхом вираження своєї волі про прийняття спадщини перед кредиторами. Спадкоємця надавалося право відректися від спадщини, подавши заяву до суду.

На підставі викладеного можна зробити такі висновки: Цивільний кодекс 1811 р. визнавав рівність громадян перед законом, свободу договірних відносин, цивільний шлюб та ін. Оскільки він зберіг елементи феодального і канонічного права, то з розвитком капіталістичних відносин його норми не відповідали новим історичним умовам. Однак із певними змінами у формі новел, що стосувалися розширення прав жінок і позашлюбних дітей, цей кодекс продовжував діяти до розпаду імперії і навіть після включення у 1921 р. західноукраїнських земель до складу Польщі, аж до 1933 р.

1. *Субтельний О.* Україна: Історія. – К., 1991. – С. 196. 2. *Кульчицький В.С., Тищик Б.Й.* Історія держави і права України: Навч. посібник. – К., 2006. – С. 140. 3. *Ткач А.П.* Історія кодифікації дореволюційного права України. – К., 1968. – С. 62. 4. *Історія держави і права України.* Підручник. – У 2-х т. / За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. – Т. 1. – К., 2003 – С. 392. 5. *Дністрянський С.* Цивільне право. Т. 1. – Відень, 1910. – С. 160–161. 6. Там само. – С. 161. 7. Там само. – С. 161. 8. *Міжнародне приватне право:* Навч. посібник / За ред. В.М. Гайворонського, В.П. Жушмана – К., 2007. – С. 185. 9. *Дністрянський С.* Цит. праця. – С. 165.